

УДК 37.015.31-058.862:37.018.3(477)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.3/29.209568>

Галина ЛЯЛЮК,
orcid.org/0000-0002-4819-6247
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Дрогобич, Львівська область, Україна) gala_psycholog@ukr.net

ЕТИЧНО-АЛЬТРУЇСТИЧНИЙ ПРИНЦИП СУБ'ЄКТ-СУБ'ЄКТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У ВИХОВАННІ ДІТЕЙ-СИРИТ

У статті актуалізовано проблему впровадження інноваційних підходів у вихованні дітей-сиріт в Україні, які перебувають у державних закладах опіки. Розглянуто основні положення особистісно-гуманістичної стратегії нової педагогічної парадигми, роль суб'єкт-суб'єктної взаємодії педагога та вихованця.

Проаналізовано наукові підходи до розуміння альтруїзму: особистісно-нормативний (моральні норми, переконання); емоційний (вияв альтруїстичних емоцій, емпатія, співпереживання, співчуття). Етично-альтруїстичний принцип виховання дітей-сиріт в умовах державного закладу опіки передбачає розвиток альтруїстичних тенденцій обох сторін суб'єкт-суб'єктної взаємодії – дитини-сироти та вихователя, а саме емпатії, співпереживання, співчуття.

Важливим є врахування особливостей розвитку емоційного інтелекту обох сторін та формування компетентностей у сфері життєдіяльності. Окреслено специфіку емпатійних виявів вихованців державних закладів, особливості функціонування механізмів співчуття, співпереживання дітей. Звернено увагу на особливості емпатії педагогів, які працюють у державних закладах опіки.

Альтруїстично-етичний принцип визначає стратегію виховання дітей, гуманістичне навантаження технологічних засобів виховання, характерними ознаками якого є педагогічна допомога і підтримка; опіка, соціальний захист; діалогічність, творчо-пошуковий характер, поєднання традиційності й інноваційності. Обґрунтовано ефективність реалізації етично-альтруїстичного принципу суб'єкт-суб'єктної взаємодії – дитини-сироти та педагога в умовах державного закладу опіки.

Доведено, що суб'єкт-суб'єктна взаємодія на основі етико-альтруїстичного принципу має потужний виховний потенціал. Активно гуманна, альтруїстично-етична спрямованість суб'єкт-суб'єктної взаємодії вихователя та дитини-сироти, професійна компетентність педагогів державних закладів опіки дозволяє частково знизити негативний вплив деприваційних умов, що сприятиме актуалізації особистісних ресурсів дитини-сироти.

Ключові слова: альтруїзм, виховання, діти-сироти, емпатія, моральні цінності, суб'єкт-суб'єктна взаємодія, співпереживання.

Halyna LIALIUK,
orcid.org/0000-0002-4819-6247
Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Assistant Professor at Department of Psychology of Activities in Special Conditions
of Lviv State University of Internal Affairs
(Drohobych, Lviv region, Ukraine) gala_psycholog@ukr.net

ETHICAL-ALTRUISTIC PRINCIPLE OF SUBJECT-SUBJECT INTERACTION IN UPBRINGING ORPHAN CHILDREN

The article deals with the problem of introducing innovative methods of upbringing orphans in Ukraine, that are staying in state care institutions. The basic principles of the personal-humanistic strategy of the new pedagogical paradigm are revealed, the role of the subject-subject interaction between an educator and a fosterling is defined. Such scientific approaches to the understanding of altruism as personality-normative (moral norms, beliefs); emotional (manifestation of altruistic emotions, empathy, sympathy) are analyzed.

The ethical-altruistic principle of raising orphans in a state care institution aims at the development of altruistic tendencies of both sides of the subject-subject interaction – orphans and caregivers, namely empathy, sympathy, compassion. It is important to take into account the peculiarities of the development of the emotional intelligence of the both and the formation of competencies in the sphere of life.

The specifics of empathic manifestations of pupils in state institutions, the peculiarities of functioning of mechanisms of children's sympathy and empathy are outlined. Attention is drawn to the peculiarities of the empathy of the teachers working in state care institutions.

The altruistic-ethical principle defines the strategy of raising children, the humanistic load of technological means of education, the characteristic features of which are pedagogical help and support; guardianship, social security; dialogue,

creative and searching character; a combination of traditions and innovations. The effectiveness of the implementation of the ethical-altruistic principle of the subject-subject interaction – an orphan and a teacher in the conditions of a state care institution is substantiated.

It has been proved that the subject-subject interaction based on the etho-altruistic principle has a strong educational potential. The actively humane, altruistic and ethical orientation of the subject-subject interaction between the caregiver and the orphan, the professional competence of the teachers in state care institutions can partially reduce the negative impact of the depriving conditions, which in turn will contribute to the actualization of the orphan child's personal resources.

Key words: *altruism, upbringing, orphans, empathy moral values, subject-subject interaction, sympathy.*

Постановка проблеми. Серед найактуальніших проблем українського суспільства все гостріше постає проблема опіки та виховання дітей-сиріт. Зміни в системі інституційного догляду в напрямі до альтернативного, наближеного до сімейних форм утримання й виховання, задекларовані Національною стратегією реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки, підсилюють актуальність забезпечення особистісного зростання дітей в умовах трансформаційних змін і оновлених форм державної опіки. Необхідною постає проблема впровадження інноваційних підходів з метою надання професійної допомоги дітям-сиротам на основі науково обґрунтованих концепцій виховання з урахуванням сучасних соціальних змін.

Аналіз досліджень. Теоретико-методологічні розвідки, які розкривають сучасні підходи до організації й удосконалення виховання дітей в умовах державних закладів опіки, здійснено Л. Канишевською, О. Кузьміною, А. Наточій, В. Покась, В. Слюсаренко та іншими. Проблеми суспільного виховання дітей-сиріт в інтернатних закладах та дитячих будинках розглядали дослідники С. Бадер, Л. Волинець, І. Зверева, О. Кізь, С. Нечай, Н. Павлик та інші. Автори вказують на суттєві недоліки такої форми життєвого устрою дітей-сиріт, наголошуючи, що навчання і виховання дітей-сиріт у таких закладах призводить до деформації процесу формування системи цінностей і ціннісних орієнтацій, ускладнень особистісного розвитку, емоційної та інтелектуальної сфери, що зумовлює специфіку виховання дітей.

Особистісна парадигма виховання стала однією з домінуючих у сучасний період розвитку українського суспільства системою методолого-теоретичних норм і стандартів та аксіологічних критеріїв, які розкривають характерологічну цілісність освітньо-виховного процесу та регулюють науково-дослідну та практичну інноваційну педагогічну діяльність. Поняття «виховання» все більше набуває значення життєтворчості, зразків і норм культурного, гідного життя, втілених у цінностях виховання. Базовими цінностями є людина, культура, соціум. Однією з ключових ідей у виховному процесі є діяльність щодо розвитку духовного світу

особистості, спрямована на надання їй педагогічної підтримки у самоформуванні свого морального образу.

Особистісна парадигма виховання дітей-сиріт не просто декларує, а утверджує дитину як найвищу цінність життя, передбачає визнання її індивідуальності, самобутності, самоцінності. Формування суб'єкт-суб'єктних відносин педагога й дитини-сироти є першоосновою й головною умовою виховання особистості; вони розвивають перцептивне, емоційне і когнітивне відображення педагогом і дитиною один одного, дозволяють здійснити найголовніше – усвідомити дитині не співпадіння її «Я – реального» і «Я – ідеального», без чого не можуть відбуватися об'єктивно її саморозвиток і самооцінка (Бойко, 2012: 317). Стратегія суб'єкт-суб'єктного, гуманного виховання передбачає реалізацію етично-гуманного принципу у вихованні дитини. Гуманність – іманентно характерна риса нашого народу, притаманна українській ментальності загалом. Гуманні суб'єкт-суб'єктні відносини є традиційно та соціально схваленою нормою функціонування освітньо-виховних закладів в Україні.

На мою думку, розглядаючи процес виховання дитини-сироти, яка перебуває у державному закладі опіки, важливо звернути увагу на альтруїстичну спрямованість суб'єкт-суб'єктної взаємодії вихователя та вихованця, а саме на етично-альтруїстичний принцип такої взаємодії. Альтруїзм став предметом наукових розвідок у галузі педагогіки, психології, філософії (І. Бех, Л. Виготський, А. Гоулднер, Є. Ільїн, І. Зязюн, М. Корф, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Хорні та багато інших). Але численні наукові дослідження жодним чином не знімають гостроти питання, особливо коли йдеться про виховання дітей-сиріт.

Мета статті – теоретико-методологічне обґрунтування реалізації етично-альтруїстичного принципу суб'єкт-суб'єктної взаємодії вихователя та дитини-сироти.

Виклад основного матеріалу. Поняття «альтруїзм» (фр. altruisme, з лат. alter – інший) – безкорисливе прагнення до діяльності на благо інших, на противагу егоїзму, здебільшого використовується для визначення властивості особистості жертву-

вати своїми вигодами заради загального блага. Клопіт про добробут ближнього у суспільстві можливий лише за умови свідомого обмеження власного добробуту. Це свідоме, нехай і короткочасне обмеження власного егоїзму (Енциклопедія освіти, 2008: 13). Слід зазначити, що до сфери альтруїстичних виявів не відносять акти допомоги, які здійснюються на рівні поведінкових виявів соціально-нормативного типу.

Натепер суть особистої якості альтруїзму науковці розглядають, пов'язуючи її із різноманітними акцентами на когнітивному, мотиваційному та поведінковому компонентах альтруїзму. У психології проблему альтруїзму вивчають в основному в контексті морального розвитку як цілісну особистісну характеристику, а також із емоційним інтелектом, спрямованістю. Альтруїзм визначають як систему ціннісних орієнтацій людини, в яких основним мотивом і критерієм моральної оцінки є інтереси іншої людини чи соціальної спільноти, а також як «інтегративне особистісне утворення, базовими складниками якого є безкорислива діяльність і допомога людям, готовність пожертвувати для їхнього блага особистими інтересами, піклування про потреби, добробут інших, доброчинність» (Алексеєнко, 2012: 24).

Можна умовно виділити два основних підходи до розуміння альтруїзму: особистісно-нормативний (моральні норми, переконання); емоційний (вияв альтруїстичних емоцій, емпатія співпереживання, співчуття). Зауважу, що термін «альтруїзм» має нестійку змістову характеристику, можна назвати і його розмитість при відсутності чіткої відокремленості суті альтруїзму як особливого явища.

У наукових розвідках Р. Апресяна, В. Бега, Л. Виготського, І. Зязюна, С. Рубінштейна, С. Русової, Г. Сагач, В. Сухомлинського розкрито основні положення про культурно-історичні умови становлення та розвитку зарубіжних та українських педагогічних систем. Наявність альтруїзму як якості зумовлює виникнення специфічного діяльнісного ставлення особистості до навколишнього світу, суспільства та до самої себе протягом всього життя, що призводить до якісних змін у системі суб'єкт-суб'єктних відносин як на рівні міжособистісної, так і на рівні міжгрупової взаємодії.

Альтруїзм розуміють як якісне утворення на особистісному рівні, в якому наявні певні елементи з множиною взаємозв'язків, що зумовлює виникнення певної структурної цілісності, а не простої механічної сукупності. Сформованість цієї якості призводить до діяльнісного перетворення соціальних умов з урахуванням потреб інших та інтересів

соціуму, що потребує домінування у системі ціннісно-світоглядних орієнтацій цінностей та ідеалів вищого порядку. Такі цінності та ідеали не лише спрямовують, унормовують та регламентують існування людини, а й надають їй власному буттю сенсу, що кардинально позначається на її світогляді, на становленні як соціального, творчо-інтелектуального та духовного суб'єкта (Алексеєнко, Данілова, Малиношевський, 2015)

Альтруїзм розглядається не тільки як короткочасний акт вияву, вираження особистості, її позицій, а й як постійне вирішення суб'єктом проблем його життєдіяльності, навіть при відсутності виражальних форм дії, поведінки (Рідкодубська, 2014: 315–320). Важливими методами виховання альтруїзму є допомога в усвідомленні дітьми пріоритетності людських цінностей, сприяння розвитку альтруїстичних почуттів (емпатії, співпереживання, співчуття).

Слід зазначити, що співчуття є досить істотною смисловою детермінантою альтруїзму. Реалізація мотиву співчуття не можлива без здійснення уявної постановки себе на місце іншої людини, без процесу співпереживання. Механізм співчуття заснований на ідентифікаційно-емпатійній взаємодії, ототожненні внутрішніх станів суб'єкта і об'єкта допомоги, тимчасовому стиранні межі між «Я» та «іншим Я» людини. Допомога тим, хто її потребує, безвідносно до можливості вигоди в майбутньому є нормою соціальної відповідальності.

Однак ні мотив співчуття, ні система ціннісних орієнтацій, ні усвідомлення себе як активного начала і предметно-перетворювальна діяльність самі по собі не є тотальним уособленням альтруїзму. Жодного окремо взятого з цих елементів (альтруїстичної мотивації з домінуванням мотиву співчуття, альтруїстичних ціннісних орієнтацій, готовності до соціально значущої діяльності) недостатньо для утворення альтруїзму, хоча вони і є його передумовами. Лише їх системне, а не механічне поєднання призводить до нового цілісного новоутворення у структурі особистості, яке можна розглядати як соціально значущу якість людини. Тому не можливо редукувати альтруїзм до певного окремого начала.

Етично-альтруїстичний принцип виховання дітей-сиріт в умовах державного закладу опіки передбачає розвиток альтруїстичних тенденцій обох сторін суб'єкт-суб'єктної взаємодії – дитини-сироти та вихователя, а саме емпатії, співпереживання, співчуття. При цьому важливим є врахування особливостей розвитку емоційного інтелекту обох сторін і формування компетентностей у сфері життєдіяльності.

Дитина-сирота, виховуючись у державному закладі опіки, змушена пристосовуватися до емоційно збіднених стимулами умов, тому емоційний та особистісний розвиток формуються за допомогою принципово інших механізмів і характеризуються дисгармонійністю розвитку емоційної сфери. Ця дисгармонія емоційної сфери виявляється насамперед у загальному світосприйнятті дитини, яка є основою її внутрішнього особистісного ставлення до широкого світу людей та до самої себе. Не маючи власної самоцінності, дитина постійно відчуває емоційний дискомфорт (Бевз, 2006).

Більшість вітчизняних і зарубіжних науковців, які досліджували проблему виховання дітей у державних закладах опіки (М. Бевз, Л. Волинець, Дж. Боулбі, Я. Гошовський, У. Денніс, М. Кондратьєв, Й. Лангмейєр, З. Матейчек, В. Мухіна, А. Полянничко та інші) однакові у тому, що «емоційний голод» призводить до відчуття туги, самотності, тривоги, комплексу меншовагості дітей-сиріт, їм важко розпізнати емоційні стани не лише оточуючих, а й власні, тому часто виникають проблеми з емпатійним прийняттям інших людей, у дітей спостерігається дисформованість механізму емпатії. Тобто, у внутрішньому просторі дитини домінує переживання болю й страждання (залежно від глибини деприваційного ураження), від якого вона хоче захиститися, співчуваючи іншому. Але їй важко розпізнати свої почуття та емоції, співпереживати, у неї виникають проблеми з емпатійним прийняттям інших, порушенням емоційної прихильності через дефіцит досвіду емоційних міжособистісних взаємин (Мухіна, 2002: 119).

Виховуючись в емоційно збіднених стимулами умовах, діти не засвоюють продуктивних навичок реальної допомоги дорослим, хоча «на словах» у них високий рівень емпатії. Насамперед науковці пов'язують цю проблему із недеференційованістю «Ми – Я», розмитості власного образу «Я», що зумовлює ситуативну, недиференційовану суб'єктність дитини-сироти. Тому важливим напрямом у вихованні дітей-сиріт є культивування у них співчуття іншим, розвиток широті думок і почуттів, адекватного розуміння емоційного стану інших. Співчуття співпереживання сприяє становленню особливо цінних моральних якостей особистості, які лежать в основі доброти дитини, активної гуманності, альтруїзму, її прагнення поділитися своїми почуттями з іншими людьми. Вільне вираження своїх почуттів допомагає дітям переживати емоційну ситуацію в умовах державного закладу опіки і сформувати нові прихильності (Виговская, 1996).

Зауважу, що вияви емпатійності вихователів державних закладів опіки мають свою специфіку.

Наукові дослідження дають змогу констатувати, що у більшості працівників дитячих будинків та інтернатів (75%) домінують негативні емоції (печаль, страх), високий рівень емоційності у спілкуванні з дітьми-сиротами. Тривала педагогічна праця у закладі державної опіки часто призводить до так званої «емоційної глухоти», зниження емоційного інтелекту і навіть емоційного вигорання (Виговская, 1996). Тому особливо наголошую на цьому аспекті як у процесі опікунсько-виховної діяльності, так і при підготовці відповідних фахівців.

Етично-альтруїстичний принцип суб'єкт-суб'єктної взаємодії дитини-сироти та вихователя в умовах державного закладу опіки передбачає не тільки розвиток альтруїстичних тенденцій обох сторін взаємодії, емоційного інтелекту, але й визначає стратегію виховання дітей-сиріт, активно-гуманістичне навантаження технологічних засобів організації процесу виховання, характерними ознаками якого є педагогічна допомога і підтримка; опіка, соціальний захист; діалогічність, творчо-пошуковий характер, поєднання традиційності й інноваційності.

Активно гуманна, альтруїстично-етична спрямованість суб'єкт-суб'єктної взаємодії вихователя та дитини-сироти, професійна компетентність педагогів державних закладів опіки дозволяє частково знизити негативний вплив деприваційних умов, що сприятиме актуалізації особистісних ресурсів дитини-сироти. Видатний польський лікар і педагог Я. Корчак з цього приводу зауважував, що «інтернат для сиріт – це клініка, де зустрічаються різні недомагання душі і тіла при слабкому опорі організму, де важка спадковість заважає, затримує одужання. І якщо інтернат не буде моральним курортом, є загроза, що він стане осередком зарази» (Корчак, 1990: 114). Я. Корчак став найяскравішим прикладом альтруїзму у вихованні дітей-сиріт.

Висновки. Здійснивши аналіз наукових досліджень із вказаного питання, можу констатувати, що ефективна суб'єкт-суб'єктна взаємодія на основі етико-альтруїстичного принципу має потужний виховний потенціал. Реалізація етично-альтруїстичного принципу суб'єкт-суб'єктної взаємодії педагога та дитини-сироти в умовах державного закладу опіки сприяє усвідомленню дітьми пріоритетності людських цінностей, розвитку альтруїстичних почуттів, духовно-моральної зрілості особистості дитини-сироти.

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаю у висвітленні особливостей застосування технологічних засобів організації процесу виховання дітей-сиріт в умовах державних закладів опіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Апресян Р. Г. Добро и польза / Р. Г. Апресян // Этическая мысль : науч.-публицист. чтения. М. : Республика, 1991. С. 14–38.
2. Бевз Г. М. Прийомні сім'ї (оцінка створення, функціонування та розвитку) / Г. М. Бевз. К. : Главник, 2006. 112 с.
3. Бойко А. М. Феномен «суб'єкт-суб'єктні відносини» – стратегія подальшого розвитку педагогічної теорії і практики / Алла Микитівна Бойко // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. праць. Спецвипуск 8. Ч. I. Слов'янськ : СДПУ, 2012. С. 310–317.
4. Виховання особистості у добродійній діяльності : метод. посіб. / [Алексеевко Т. Ф., Данілова А. П., Малиношевський Р. В. та ін.] / за ред. Т. Ф. Алексеевко. К., 2015
5. Выговская Л. П. Эмпатийные отношения младших школьников, воспитывающихся вне семьи / Л. П. Выговская // Психологический журнал. 1996. Том 17. № 4. С. 55–63.
6. Енциклопедія освіти / [Акад. пед. наук України; голов. ред. В. Г. Кремень]. К. : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
7. Корчак Я. Как любить ребёнка: книга о воспитании; пер. с польск. / Я. Корчак. М. : Политиздат, 1990. 493 с.
8. Мухина В. С. Возрастная психология: отрочество : учеб. для вузов по пед. спец. / В. С. Мухина. 7-е изд., стереотип. М. : Академия, 2002. 456 с.
9. Рідкодубська А. А. Альтруїзм як категорія педагогіки / А. А. Рідкодубська // Педагогічний дискус / Хмельницький : ХГПА, 2014. Вип. 17. С. 315–320.
10. Соціальні цінності малої групи школярів : монографія / за заг. ред. Т. Ф. Алексеевко. К. : Пед. думка, 2012. 180 с.

REFERENCES

1. Apresyan R. G. (1991). Dobro i polza [Good and use], Respublika, 1991. S. 14–38 [in Russian].
2. Bevez G. M. (2006) Pryjomni simyi (ocinka stvorennia, funkcionuvannia ta rozvytku). [Foster families (assessment of creation, functioning and development)]. Glavnyk, 112 s. [in Ukrainian].
3. Bojko A. M. (2012) Fenomen “sub’yeht-sub’yehtni vidnosyny” – strategiya podalshoho rozvytku pedagogichnoyi teorii i praktyky. [The phenomenon of subject-subject relations – a strategy for the further development of pedagogical theory and practice]. Gumanizaciya navalno-vyovnogo procesu : zb. nauk. pracz. Specz vypusk 8. Ch. I. Sloviansk : SDPU. S. 310–317 [in Ukrainian].
4. Vyhovannia osobystosti u dobrochynnij diyalnosti : metod. posib. [Educating a person in charity: a methodical manual]. [Alyeksyeyenko T. F., Danilova A. P., Malynoshevskij R. V. ta in.] za red. T. F. Alyeksyeyenko. (2015) s. 191 [in Ukrainian].
5. Vyigovskaya L. P. (1996). Empatiynnye otnosheniya mladshih shkolnikov, vospityvayuschihsva vne semi. [Empathic relationships of junior schoolchildren who are brought up outside the family], Psychological journal. T 17. № 4. S. 55–63.
6. Encyklopediya osvity (2008). Akad. ped. nauk Ukrainy. [Encyclopedia of Education. Acad. Ped. of Sciences of Ukraine]: golov. red. V. G. Kremein. 1040 s. [in Ukrainian].
7. Korczak Ya. (1990). Kak lyubit rebënka: knyga o vospytanyu; per. S polsk. [How to love a child: a book about upbringing; transl. from Polish. / J. Korczak]. Moscow. Political issue 493 s. [in Russian].
8. Muhina V. S. Vozrastnaya psihologiya: otrochestvo : ucheb. dlya vuzov [Age psychology: adolescence: a textbook for pedagogical universities]. 7 izd., stereotip. M. : Akademiya, 2002. 456 s. [in Russian].
9. Ridkodubaska A. A. (2014). Altruyizm yak kategoriya pedagogiky. [Altruism as a category of pedagogy]. Pedagogical discus, № 17, Khmelnytskyi. S. 315–320 [in Ukrainian].
10. Socialni cinnosti maloyi grupy shkolnyariv : monografiya. [Social values of a small group of students : a monograph] za zag. red. T. F. Alyeksyeyenko (2012), Kiev : Pedagogical thought. 180 s. [in Ukrainian].